

Discourse Analysis of the Argumentation Of The Letter Twenty-Seventh of Nahj al-Balagha from the Perspective of Integrated Pragmatics

Zahra Ahmadikhoo^{*}, Mina Jigareh^{}**

Fatemeh Akbarizadeh^{*}**

Abstract

"Argumentation" in language, relying on the pragmatic feature of discourse known as integrated pragmatics, elucidates methods of influencing the recipient in rational persuasion by considering linguistic and contextual characteristics based on constructive dialogue. Grounded in Ducrot's perspective, this theory views the fundamental feature of language in its communicative function and argumentative dimension, where discourse, through linguistic tools and the arrangement of reasons based on their effectiveness, seeks to bring about changes in the recipient's perspective. Drawing on the theory of "speech acts," this approach facilitates the examination of the argumentation process in discourse through linguistic structures, relationships, factors, and argumentative ladders. The present study, employing a descriptive-analytical method, analyzes Letter 27 of Nahj al-Balagha. The findings indicate that Imam Ali (peace be upon him), by considering the linguistic and situational context as well as the audience's presuppositions, has meticulously structured arguments in a step-by-step manner within the argumentative ladder of linguistic constructs. Accordingly, various logical rules (negation and contradiction) and argumentative relationships and factors

^{*} Ph.D. Candidate of Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran, z.ahmadikhoo@alzahra.ac.ir

^{**} Associate Professor of the Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran (Corresponding Author), Mjigareh@alzahra.ac.ir

^{***} Associate Professor of the Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran, f.akbarizadeh@alzahra.ac.ir

Date received: 05/12/2024, Date of acceptance: 05/03/2025

(conjunctions and restrictive particles) have been employed to persuade the audience, tailored to the discourse context and the purpose of persuasion. Rhetorical devices such as intertextuality, repetition, antithesis, and metaphor also serve the argumentative function of the discourse.

Keywords: Nahj al-Balagha, Argumentation, Integrated Pragmatics, Ducrot, Letter Twenty-Seven.

Introduction

Argumentation, as a pragmatic feature of discourse, is a communicative process aimed at persuading audiences through linguistic and contextual strategies. Rooted in Ducrot's theory of integrated pragmatics, this approach emphasizes the communicative function of language and its argumentative dimension, where discourse employs linguistic tools to structure reasons and influence the recipient's attitudes or beliefs. Unlike logical deduction, which relies on certain premises and excludes emotional or contextual factors, linguistic argumentation is an interactive process shaped by the speaker, audience, and situational context. Integrated pragmatics examines how linguistic structures, combined with contextual and presuppositional factors, facilitate persuasion through argumentative strategies. This study focuses on Letter 27 of Nahj al-Balagha, a seminal text attributed to Imam Ali (AS), to explore how argumentative discourse is constructed to persuade its audience. Specifically, it poses the question: "How does the use of linguistic and rhetorical strategies in Letter 27 of Nahj al-Balagha facilitate argumentative persuasion within the framework of integrated pragmatics?" This research aims to elucidate the mechanisms of argumentation in this text, highlighting its relevance to contemporary discourse analysis.

Materials & Methods

Based on the integrated pragmatics framework proposed by Ducrot, a descriptive-analytical method was employed to analyze Letter 27 of Nahj al-Balagha. The study examined the text's linguistic structures, rhetorical devices, and contextual factors to uncover the argumentative strategies used to persuade the audience. The analysis focused on the interplay of linguistic constructs (e.g., conjunctions, restrictive particles), rhetorical figures (e.g., intertextuality, repetition, contrast, metaphor), and the situational context, including the audience's presuppositions. The argumentative ladder, comprising the sequence and hierarchy of reasons, was mapped to assess how these elements contribute to persuasion. The study systematically evaluated the text's

3 Abstract

pragmatic features, such as negation, contradiction, and relational linguistic markers, to determine their role in achieving the intended argumentative effect.

Discussion and Results

The analysis reveals that Imam Ali (peace be upon him) employed a diverse array of argumentative tools, elements, and techniques in Letter 27, including the stepwise argumentative ladder for sequentially organizing reasons, argumentative relations such as conjunctives (wa, fa, hatta) and restrictives (inna, la) to foster cohesion and emphasis, and rhetorical devices such as Quranic intertextuality, repetition, antithesis, and metaphor to enhance emotional and cognitive persuasion. These elements are utilized across four discourse chains (humility and justice, piety and the hereafter, death and responsibility, ethics of governance) to guide the specific audience (Muhammad ibn Abi Bakr) and the general audience (the Islamic community) toward embracing ethical and social values. The lexical and discursive structures of Imam Ali (peace be upon him), considering speech acts such as assertives (for expressing realities), directives (for warnings and recommendations), and expressives (for instilling concern regarding hypocrisy), induce concepts such as social justice, orientation toward the hereafter, religious responsibility, and avoidance of hypocrisy, thereby directing the audiences toward unity and morality. Overall, these findings demonstrate the operationalization of argumentative persuasion through linguistic and contextual interactions that foster sustainable attitudinal changes.

Conclusion

These approaches demonstrate the synergistic interaction between linguistic form and pragmatic value, facilitating a shift in attitudinal orientation toward ethical action and collective cohesion. The findings align with Ducrot's theory, as the linguistic argumentation in the letter, unlike formal logic, integrates emotional and contextual factors to achieve relative and context-bound persuasion. The discourse chains represent argumentative dynamics that draw upon religious presuppositions (such as piety and justice) to counter social threats like hypocrisy. This analysis confirms the application of integrated pragmatics in interpreting classical texts and elucidates trans-temporal persuasive methods in discourse, which can serve as a model for analyzing contemporary discourses in the domains of ethical governance and social justice.

Bibliography

- Abedi, Mahdi (2019/1398 SH). Study of persuasion and argumentation mechanisms in Imam Ali's (peace be upon him) letters in Nahj al-Balagha (Letter 45 as a model). *Critical Illuminations (Peer-Reviewed Journal)*, 9(36).
- Al-Akasha, Mahmud (2012). *Discourse Analysis in Light of Language Creation Theory (Discourse Analysis in the Light of Modern Linguistics Theory)*. Translated by Mariza Muhassas & Fatemeh Akbari-Zadeh. Tehran: Nazari Publications.
- Al-Azzawi, Abu Bakr (2006). *Language and Argumentation*. Morocco: Dar al-Bayda'.
- Al-Habasha, Saber (2008). *Pragmatics and Argumentation: Approaches and Texts*. Syria: Safahat for Studies and Publishing.
- Al-Musalawi, Ali Kazim, & Thomas al-Madani, Karima (2017). *Communicative Argumentation Strategy in the Covenant of Amir al-Mu'minin (peace be upon him) to Malik al-Ashtar: A Pragmatic Approach*. Iraq: Nahj al-Balagha Sciences Institute.
- Bahrani, Ibn Maytham (1961). *Commentary on Nahj al-Balagha*. Cairo: Dar Ihya' al-Kutub al-Arabiyya.
- Dehkhoda, Ali Akbar (1996/1375 SH). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: University of Tehran Publications.
- Froum, Hisham (2009). *Manifestations of Argumentation in Prophetic Discourse: A Study in Means of Persuasion (Master's Thesis)*. Algerian Republic.
- Hakim Ara, Muhammad Ali (2005/1384 SH). *Persuasive Communications and Propaganda*. Tehran: Samt Publications.
- Hamdawi, Jamil (2021). *New Rhetoric (Its Concept, Pioneers, and Horizons)*. Morocco: Dar al-Rif for Electronic Printing and Publishing.
- Hanun, Ayid Jadu' (2017). *Argumentation in the Words of Imam al-Husayn (peace be upon him)*. Iraq: Warith al-Anbiya' Institute.
- Husayni Khatib, Sayyid Abd al-Zahra (n.d.). *Sources of Nahj al-Balagha and Its Chains of Transmission*. Beirut: Dar al-Adwa'.
- Ibn Abi al-Hadid (1959). *Commentary on Nahj al-Balagha*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
- Ja'fari, Muhammad Taqi (1998/1377 SH). *Translation and Commentary on Nahj al-Balagha, Volume 20*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Allama Ja'fari's Works.
- Jigareh, Mina (2015/1394 SH). *Semantic Differences in Applied Syntax*. Tehran: Nazari Publications.
- Khamenei, Sayyid Ali (2019/1398 SH). *The 250-Year-Old Man*. Qom: Iman Jihadi Institute.
- Makarem Shirazi, Naser (1996/1375 SH). *A New and Comprehensive Commentary on Nahj al-Balagha*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Rahmani, Homa, & Seydi, Sayyid Husayn (2016/1395 SH). A fresh look at "tazmin" [inclusion/quotation] and its historical evolution in Arabic and Persian rhetorical works. *Journal of Comparative Literature*, 8(15), 137-161. <https://doi.org/10.22103/jcl.2017.1603>.
- Sula, Abdullah (2007). *Argumentation in the Quran through its stylistic features*. Beirut: Dar al-Farabi.

5 Abstract

Tarus, Muhammad (2021/1400 SH). The Argumentative Theory through Rhetorical, Logical, and Linguistic Studies (Argument Theory in Rhetorical, Logical, and Linguistic Studies). Translated by Fatemeh Akbarizadeh.

Thaqafi, Abu Ishaq Ibrahim ibn Muhammad (1992/1371 SH). Al-Gharat [The Raids]. Edited by Abd al-Zahra Husayni. Beirut: Dar al-Adwa'; Two-volume edition edited by Muhaddith Armawi, translated by Abd al-Muhammad Ayati. Tehran: Publications of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.

تحلیل گفتمان استدلال‌نامه بیست و هفتم نهج‌البلاغه از منظر کاربردشناسی تلفیقی

زهره احمدی خو*

مینا جیگاره**، فاطمه اکبری زاده***

چکیده

هدف و زمینه: «استدلال» در زبان، با تکیه بر خصیصه کاربردشناختی گفتمان که کاربردشناسی تلفیقی نامیده می‌شود با در نظر گرفتن ویژگی زبانی و بافتی، روش‌های تأثیرگذاری بر دریافت‌کننده در اقناع خرده‌ها را بر اساس گفتگوی سازنده تبیین می‌کند. این نظریه مبتنی بر دیدگاه "دوکرو"، ویژگی اساسی را در کارکرد ارتباطی زبان و بعد استدلالی آن می‌داند آن‌گونه که گفتمان با ابزارهای زبانی و در فرایند چینش دلایل براساس توان اثربخشی بر مخاطب در صدد به‌وجود آوردن تغییراتی در نگرش اوست. این نظریه با الهام از نظریه کنش‌های زبانی کمک می‌کند تا ساختار زبانی از طریق روابط، عوامل و نردبان استدلالی، فرایند استدلال را در گفتمان بررسی کند.

روش‌شناسی: پژوهش حاضر بر اساس نظریه کاربردشناسی تلفیقی با روش توصیفی - تحلیلی به بررسی نامه ۲۷ نهج‌البلاغه می‌پردازد.

یافته‌ها: حضرت علی(ع) با توجه به بافت زبانی و موقعیتی و پیش‌انگاره‌های مخاطبان در نامه، در قالب سازه‌های زبانی گام‌به‌گام، به‌صورت تفصیلی، حجت‌ها را در پلکان استدلالی ساختار زبانی ترسیم کرده‌اند؛ از همین رو انواع قوانین آن (نفی و نقیض) همچنین روابط و

* دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران،
z.ahmadikhoo@alzahra.ac.ir

** دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
Mjigareh@alzahra.ac.ir

*** دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران، f.akbarizadeh@alzahra.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۵

عوامل استدلالی (حروف عطف و ادات حصر) در جهت اقناع مخاطب بسته به بافت گفتمان و هدف از اقناع به کار رفته‌اند. تصاویر بلاغی از بینامتنیت، تکرار، تضاد و استعاره نیز در راستای کارکرد استدلالی گفتمان می‌باشند.

نتیجه‌گیری: زنجیره‌های گفتمانی نشان‌دهنده پویایی استدلالی هستند که از پیش‌فرض‌های دینی (مانند تقوا و عدالت) برای مقابله با تهدیدهای اجتماعی مانند نفاق بهره می‌برند. این تحلیل، کاربرد کاربردشناسی تلفیقی را در تفسیر متون کلاسیک تأیید می‌کند و شیوه‌های اقناعی فرازمانی در گفتمان را روشن می‌سازد، که می‌تواند الگویی برای تحلیل گفتمان‌های معاصر در حوزه حکمرانی اخلاقی و عدالت اجتماعی باشد.

کلیدواژه‌ها: نهج البلاغه، استدلال، کاربردشناسی تلفیقی، دوکرو، نامه بیست و هفتم.

۱. مقدمه

ارتباطات انسانی سعی دارد تا باتکیه بر بازنمایی ساختارهای زبانی در قالب ایده‌ها و نظرات، بر دیگری تأثیر بگذارد؛ با این معنا نظریه استدلال شکل می‌گیرد. «استدلال»، «Argumentation» یا «الحجاج» از موضوعات مورد توجه بسیاری از پژوهشگران است. خصیصه استدلالی گفتمان، امری طبیعی در فرایند گفتمان است. این نظریه به ابزارهای زبانی و امکانات زبان طبیعی می‌پردازد که گوینده از آن‌ها بهره می‌گیرد و به گفتمان جهت خاص می‌دهد تا بتواند برخی اهداف استدلالی را محقق سازد. استدلال زبانی یک فرایند تعاملی-ارتباطی و تلاشی آگاهانه از جانب متکلم است تا مخاطب را به پذیرش اندیشه‌ای یا پاسخ به درخواستی یا در نهایت تغییر تفکر و موضعی سوق دهد.

کاربردشناسی تلفیقی با رویکردی معناشناسی به کشف لایه‌های دلالتی گفتمان در حوزه زبان‌شناسی و ترسیم ساختار زبانی استدلال، روش‌ها، ویژگی دلایل و ارتباط آنها با بافت کلامی و پیش‌فرض‌های اندیشگانی مخاطبان و اقناع می‌پردازد (الحباشه ۲۰۰۸، ۲۲-۲۳) و در حوزه کاربردشناسی بسیاری از کنش‌های کلامی که دارای کارکرد استدلالی هستند را تحلیل می‌کند. ساختار ترکیبی جمله جدای از محتوای اخباری، دارای محتوایی کاربرد شناختی است. ارزش کاربرد شناختی استدلالی یک عبارت اصل بوده و سایر وجوه اخباری از آن مشتق می‌شود (طروس، ۱۴۰۰: ۹۹). این نظریه شاخص‌های متعددی را برای کارکرد استدلال در ساختار کلام در نظر می‌گیرد که با گفتمان برهانی تفاوت دارد؛ در برهان ارائه‌ی دلایل مبتنی بر ادله و اصول استنتاج منطقی است که بر اساس مقدمات یقینی وضع می‌گردد، به فرد توجهی ندارد همچنین

از تأثیرات زبانی، عاطفی، مکانی به دور است و نیز نوع شنونده و گوینده را به عنوان بافت موقعیتی در نتیجه آن دخالت نمی دهد؛ در حالیکه در استدلال زبانی، دلیل آوری بر اساس اصول در منطق و قضیه ای اثباتی نیست، بلکه به عنوان کنشی ارتباطی مطرح می گردد و استدلال کننده و دریافت کننده دو محور اساسی آن به شمار می روند. گرایش های این نظریه با توجه به نوع رویکردها و تکنیک ها متفاوتند؛ مانند نظریه استدلال با رویکرد بلاغت جدید طبق مکتب بلژیکی "پرلمان و تیتکا"^۱ یا نظریه استدلال در زبان که نخستین بار توسط بنیان گذاران مکتب فرانسوی "دوکرو و انسکومبر"^۲ بیان گردید (العزوی، ۲۰۰۶: ۱۴-۸).

پژوهش حاضر، بررسی استدلال از زاویه کاربردشناسی گفتار از نظر کارکرد استدلالی جهت توصیف معناشناختی است که در اصطلاح «کاربردشناسی تلفیقی» نامیده می شود. از آنجایی که در مطالعه متون دینی می بایست از روش های مختلف برای واکاوی افق های متن بهره جست، لذا این پژوهش با نگرشی زبان شناسانه به بررسی رویکرد استدلال زبانی در نامه ۲۷ نهج البلاغه به محمد بن ابی بکر می پردازد و جنبه های کاربردشناختی معنا در عبارات و در تعبیر ادبی از استعاره و کنایه را مطالعه می کند. نامه های امام (ع) در ساختاری خاص از حجت ها همراه با چینی معنادار با تدابیر زبانی ویژه جلوه می کنند. گفتمان استدلالی امام (ع) بر پایه ی شناخت عمیق ایشان از مخاطبان است. آن چنان که کلام ایشان پاسخی سبقت گیرنده بر سؤال مقدر مخاطب بوده و مخاطب را قبل از طرح سؤال به نتایج ضمنی می رساند. کلام امام (ع) در برهه ای از زمان برای مخاطب یا مخاطبان خاص بیان گردیده است، اما در صدد هدایت مخاطبان عام و خاص برای زندگی کریمانه است. سیره عملی ایشان دلالت بر ظلم ستیزی و اجرای عدالت دارد که همواره بر این موضوع به کارگزاران خویش تأکید می کردند. امام (ع) در اسلوب استدلال هایی بدیع، از رهگذر بیان دلایل با ابزارهای زبانی و بلاغی تلاش کردند تا اندیشه ها را به تکاپو و مخاطبان را به پذیرش حق ترغیب کنند. به همین منظور نامه ۲۷ خطاب به محمد بن ابی بکر انتخاب گردید تا سبک گفتمان امام علی (ع) با محور شناخت شاخص های زبانی، معنایی و استدلالی با روشی توصیفی-تحلیلی بر پایه نظریه کاربردشناسی تلفیقی از دیدگاه "دوکرو" بررسی گردد.

۲. سؤالات پژوهش

۱.۲ چه ابزارها، عوامل و تکنیک‌های استدلالی در نامه‌ی ۲۷ امام (ع) خطاب به محمد بن ابی بکر به کار رفته است؟

۲.۲ در سبک و سیاق استدلال زبانی، ساختارهای واژگانی و کلامی امام (ع) با توجه به کنش‌گفتارهای موجود چه مفاهیمی را در جهت اقناع مخاطب (عام و خاص) القاء می‌کنند؟

۳. پیشینه پژوهش

در کاربست نظریه استدلال، پژوهش‌های بسیار و هر کدام با رویکرد خاصی انجام شده است که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

رائد مجید جبار الزبیدی، رساله دکتری «رسائل الامام علی (ع) فی نهج البلاغة دراسة حجاجية» (۲۰۱۷ م)، مؤسسه علوم نهج البلاغة عراق، نویسنده بر اساس نظریه استدلال با رویکرد "پرلمان" به تحلیل بلاغی نامه‌های امام علی (ع) در نهج البلاغة می‌پردازد و در بخش تطبیقی با نگاهی گذرا، عبارتی از نامه ۲۷ را شرح می‌دهد.

علی کاظمی المصلاوی و کریمه توماس المدنی «استراتيجية الحجاج التواصلية في عهد امير المؤمنين (ع) الى مالک الأشر (رضی الله عنه) مقارنة تداولية» (۲۰۱۷ م)، مؤسسه علوم نهج البلاغة عراق، نویسندگان از زاویه استدلالی با رویکرد کاربردشناختی به تحلیل گفتمان نامه ۵۳ نهج البلاغة پرداختند و در بحث استدلال ارتباطی با استناد به تعریفات "فیلیپ بروتن" نظریه‌پرداز این نوع استدلال، مهم‌ترین کاربرد زبان را در برقراری ارتباط می‌دانند.

مقاله مهدی عابدی «دراسة آليات الاقناع والحجاج في رسائل الامام علی (ع) فی نهج البلاغة (الرسالة الخامسة و الاربعون نموذجا)» (۲۰۱۹ م)، به طور کلی بدون در نظر گرفتن رویکرد خاصی، از رهگذر تبیین ساختار زبانی نامه ۴۵ نهج البلاغة باتکیه بر نحو و تحلیل فنون تأثیرگذار بلاغی به کار رفته در آن، به شرح نظریه استدلال می‌پردازد؛ نویسنده در مقاله دیگری نیز با عنوان «دراسة أساليب الاقناع في رسائل الامام علی (ع)، الرسالة ۲۸ نموذجا» (۲۰۱۸ م)، با همین رویکرد به تحلیل نامه ۲۸ نهج البلاغة پرداخته است.

تحلیل گفتمان استدلال نامه بیست و هفتم نهج البلاغه ... (زهره احمدی خو و دیگران) ۱۱

مقاله عبدالمجید علیمحمدی «اعتبارسنجی، تحلیل متنی و بینامتنی نامه ۲۷ نهج البلاغه»، (۱۴۰۲ش)، در ابتدا به شرح نامه ۲۷ نهج البلاغه از نظر اعتبارسنجی سندی آن پرداخته است و با رویکرد متنی و بینامتنی نامه را تحلیل و سپس صحت انتساب این نامه را به امیرمؤمنان علی علیه السلام اثبات می نماید که متفاوت از موضوع پژوهش حاضر می باشد.

باتوجه به پیشینه ملاحظه می گردد که در باب نظریه استدلال با تکیه بر نظریات «دوکرو و انسکومبر»، به نامه بیست و هفتم نهج البلاغه پرداخته نشده است، لذا این پژوهش انتخاب گردید تا با شاخص های استدلال زبانی تبیین گردد که در اندیشه سیاسی امام علی (ع) چه خطری بیشتر جامعه را تهدید می کند.

۴. مبانی نظری

۱.۴ استدلال^۳

استدلال (Argumentation) با موضوع دلیل آوری (Raisonnement) دو مقوله متفاوت بوده و هرکدام نظامی مخصوص به خود دارد. هر دو در ارائه ادله مشترکند اما دلیل آوری موضوعی است که در نظام منطقی بررسی می شود و در آن از ابزارهای منطقی مانند قیاس استفاده می شود. درحالی که استدلال یک نظریه بیانی بر پایه نظام گفتمان بوده که متفاوت از استدلال منطقی موجب اقناع مخاطب می شود؛ از سویی دیگر این نظریه اشاره به روابط بین سیستم های زبانی از رهگذر بکارگیری فرآیندهای استدلال دارد و تلاش می کند تا پیوندی زنجیره ای و انسجامی اندامواره را برای ساختار متن تعریف کند (العزازی، ۲۰۰۶: ۸-۱۶). واضع این نظریه "دوکرو" است. وی استدلال را جز خصایص طبیعی زبان می داند، یعنی زبان در تمام سطوح خود دارای بعد استدلالی است. او استدلال را عمل اقتضایی و ضمنی می داند و در سطح متن به بررسی عناصر ارتباطی سطوح زبانی و بلاغی می پردازد، همچنین نقش واحدهای ترکیبی و ادوات ربط، حذف، تأکید و عطف را از حیث زبانی و دلالتی تحلیل کرده و در مرحله بعد ارتباط دلالت را با موقعیت و بافت خارجی بررسی می کند (صوله، ۲۰۰۷: ۳۴ - ۳۳). در زبان عربی این نظریه به حجاج معروف است؛ «حجاج» و «محااجة» در لغت از ریشه «حجج» به معنی حجت و دلیل و مصدر باب مفاعله است. (هو رجلٌ محجاجٌ أي جدلٌ: الذی کثیرالجدل: ابن منظور، ۱۴۰۵ هـ: ۲/۲۸) و به وسیله آن سخن حق قصد می شود (ابن فارس، بی تا، مادة حجج) و در اصطلاح، فعالیت فکری است که دو طرف با یکدیگر در آن مشارکت کرده، دلایل و براهین خود را به منظور اثبات و یا رد موضوعی می آورند و گاهی جدالی برای قانع کردن

مخاطب است (صوله، ۲۰۰۷: ۱۷). برخلاف براهین منطقی که مقدمات الزاماً به نتیجه خاصی منتهی می‌شوند؛ در عملیات استدلالی، دلایل بر اساس بافت فکری، فرهنگی و اجتماعی مخاطب عرضه شده و به همین دلیل نسبی بوده و قابلیت ابطال‌پذیری دارند (العزای، ۲۰۰۶: ۱۹).

۲.۴ اقناع

یکی از مفاهیم اصلی مرتبط با استدلال، مفهوم اقناع است. «اقناع» از باب «أقْنَع، اقْنَعاً» یا متقاعدسازی (persuasion) در زبان فارسی به معنی خشنود گردانیدن آمده است (دهخدا، ۱۳۸۵: ۱/۲۰۷) و در اصطلاح یک فرآیند هدفمند ارتباطی است که از طریق گفتگو با مخاطب برای تغییر نگرش یا رفتار وی بر اساس عدم اجبار، تهدید و فریب صورت می‌پذیرد. متکلم بر اساس ضوابط عقلی به صورت متسلسل و پیاپی با مقدمه‌ای موضوع را مشخص کرده سپس با دلیل، حجت و برهان، نتیجه و حکم به دست می‌آید. شرط تحقق اقناع عقلی، آماده‌سازی، ارائه مناسب حجت‌ها، نرمی گفتار، رعایت موقعیت مخاطب از نظر عقلی و احساسی و تقویت سخن با ادله و مثال‌های واقعی است (عکاشه، ۲۰۱۲: ۶۳). غایت عملیات استدلالی، تصدیق گفتمان و بالابردن درجه پذیرش مخاطب و رساندن وی به ایمان و آرامش درونی از طریق ابزار زبانی است. به همین دلیل می‌توان گفت ثمره فرآیند صحیح استدلال اقناعی، اقتناع است. اقتناع، یعنی فرد به پذیرش درونی رسیده است. در این نوع استدلال به مخاطب بیش از متکلم اهمیت داده می‌شود، زیرا در نهایت مخاطب است که پیام را دریافت کرده و آن را به کار می‌گیرد بر همین اساس استدلال اقناعی را می‌توان به‌عنوان روندی تعاملی، ارتباطی تعریف کرد که در آن به سه مؤلفه اساسی: فرستنده، پیام و گیرنده توجه می‌گردد (حمدادی، ۲۰۲۱: ۶۲).

۳.۴ شاخص‌های استدلال زبانی

۱.۳.۴ ابزار نردبان استدلالی

پیشرفت در استدلال بر اساس گام‌های زبانی میسر است؛ یعنی رابطه‌ای که میان دلیل و نتیجه را پیوند دهد. این رابطه غیر از رابطه استلزام و استنتاج منطقی است. هنگامی که بین دلایل و حجت‌ها در یک گروه استدلالی پیوند ترتیبی معینی در راستای رسیدن به نتیجه برقرار گردد، این دلایل تنظیم‌یافته را پلکان یا نردبان استدلالی نامند (العزای، ۲۰۰۶: ۲۰-۲۱). آن‌گونه که اولاً: هر سطری که در پایین این نردبان نوشته می‌شود می‌بایست نمایشی از سطر بالایی باشد؛

تحلیل گفتمان استدلال نامه بیست و هفتم نهج البلاغه ... (زهره احمدی خو و دیگران) ۱۳

به طوری که گفته‌های پایین نردبان، نتیجه گفته‌هایی است که در پله بالاتر آمده است. ثانیاً: هر گفته‌ای که در این نردبان می‌آید یک مدلول مشخص دارد و آنچه در بالای نردبان آمده باید مدلول قوی‌تری نسبت به پله‌های پایینی داشته باشد (حکیم آراء ۱۳۸۴: ۲۹۶) و طبق قوانین نردبان استدلالی نفی و نقیض هر کدام از دلایل، نفی نتیجه است (Ducrot: 1980: 27).

– رابط استدلالی (The connectors)

به اعتقاد "دوکرو" برای بهره‌مند شدن از تکنیک‌های استدلال اقناعی، تشخیص شاخص‌ها و ادوات استدلالی امری ضروری است. رابط‌های استدلالی میان دو دلیل یا بیشتر را به هم ارتباط داده و به هر گفته نقشی مشخص در استراتژی عمومی گفتار می‌دهند؛ برخی از این رابط‌ها در زبان عربی عبارتند از: بل، لکن، حتی، لاسیما، إذن، لأن، بمأناً، إذ و ... (العزاوی، ۲۰۰۶: ۲۷). در یک تقسیم‌بندی کلی بر مبنای دیدگاه "دوکرو" روابط استدلالی را این‌گونه ارزیابی کرده‌اند (الزبیدی، ۲۰۱۷: ۱۰۷-۱۰۸):

الف. رابط‌هایی که ارتباطی آشکار و قوی میان دلایل با معنای تلویحی و یا نتایج ضمنی برقرار می‌کنند (حتی، لاسیما).

ب. رابط‌های تضاد و تعارض استدلالی میان دلایل که در زبان عربی برای نفی و اثبات به کار برده می‌شود (بل، لکن، مع ذلک).

ج. رابط‌های علت‌یابی استدلالی که کارکرد آن‌ها تفسیر، توضیح و توجیه ادله است (کی، لام).

د. رابط‌های عطف، پیوندهای انسجام و هماهنگی میان دلایل و نتایج هستند و نقش مهمی را در ارزش استدلالی ایفاء می‌کنند (واو، فاء ثم).

– عامل استدلالی (The operators)

عامل‌ها به پیوند بین دلیل و نتیجه نمی‌پردازند، بلکه امکانات و قابلیت‌های استدلالی یک گفتار را مشخص و معین می‌کنند. این عوامل معمولاً به صورت پیش‌فرض‌های زبانی یا ارتباط‌های معنایی بین گزاره‌ها عمل می‌کنند که شامل این ادوات می‌شوند: شاید، تقریباً، بنابراین، اما و تمامی ادوات اسلوب قصر (Anscomber & Ducrot, 1976; 5-27).

۲.۳.۴ کنش‌گفتارها و استدلال

بدون شک رابط‌ها و عامل‌ها، مقیاس‌های بارز و دلیل قاطعی هستند، مبنی بر اینکه ابزار استدلال به‌عنوان شاخص آن در ساختار خود زبان وجود دارند. "دوکرو" این ادوات را در دفاع از فرضیه کاربردشناسی تلفیقی (Integrated pragmatics) استفاده کرد و ارزش استدلالی گفته را به نتایج ممکن و محتمل آن ارتباط داد (العزای، ۲۰۰۶: ۲۶). تنها وجود عوامل و روابط استدلالی، تضمین‌کننده عملکرد استدلال نیست، بلکه مقدمات و دلایل باید دارای اصل استدلالی باشند و جهت‌گیری و ارزش استدلالی اهمیت دارد. جهت‌گیری استدلالی یعنی هر جمله‌ای علاوه بر معنای ظاهری، جهت استدلالی خاصی را تعقیب می‌کند. «مجموعه‌ای از پیش‌فرض‌ها و باورهای مشترک میان افراد در گروه‌های مشخص بشری است که عمومیت دارد؛ نسبی، بافت‌مند و پلکانی هستند و در ارتباط با ایدئولوژی‌های گوناگون اجتماعی، در تعارض با یکدیگر قرار می‌گیرند» (همان: ۳۳). ارزش استدلالی کلام هم بدین معناست که بتواند کنشی در مخاطب ایجاد کند. بنابراین، نظریه استدلال به جنبه کاربردی زبان می‌نگرد. نگرشی فراتر از سطح واژگان و ساختارهای نحوی و معناشناختی حاکم بر آن دارد. این نظریه برآمده از نظریه «کنش‌های گفتاری» (Speech act theory) بر اساس دیدگاه "آستین" (Jane Austen) و "سرل" (John Searle) است و از مهم‌ترین و گسترده‌ترین مباحث «کاربردشناسی» (pragmatic) محسوب می‌شود. کنش‌گفتارها به پنج دسته تقسیم می‌شوند (Austin, 1962):

أ- اظهار (Assertive): بیان گزاره‌ها با محتوای خاصی و با اطلاع از اعتبار آن؛ ب- ترغیبی (Directives): تلاش برای وادار کردن شنونده به انجام کاری؛ ج- تعهدی (Commissives): تعهد گوینده به انجام کاری در آینده؛ د- اعلامی (Declarations): ایجاد تغییر در جهان از طریق گفتار (نیاز به قدرت نهادی دارد)؛ ه- عاطفی (Expressive): بیان احساسات یا نگرش‌های گوینده.

"دوکرو" معتقد است هر فعالیتی که یک نفر انجام می‌دهد از حیث تغییراتی که در جهان ایجاد می‌کند یا قصد آن را دارد می‌تواند یک کنش (act) باشد. و منظور از عبارت کنشی، عبارتی است که رویکردهای متکلم را تعیین می‌کند و یا اینکه امکان تحقق کنش‌های زبانی مانند سوال و امر و تهدید را فراهم می‌کند (Ducrot, 1972: 77). به این موضوع بلاغیون عرب تحت عنوان جملات انشایی پرداخته‌اند. بنابراین، بیان متکلم از نوع «کنش بیانی» (Locutionary acts) قصد و نیت متکلم «کنش منظوری» (Illocutionary acts) و متقاعدشدن مخاطب از نوع «کنش تأثیری» یا «پسابیانی» (Perlocutionary acts) خواهد بود. بر این اساس «کاربردشناسی و استدلال دو مفهوم تنیده شده در هم هستند. استدلال کاربردی یا پراگماتیکی، موقعیت تمام

تحلیل گفتمان استدلال نامه بیست و هفتم نهج البلاغه ... (زهره احمدی خو و دیگران) ۱۵

اجزای معنا را مشخص می‌کند و تلاش می‌کند تا کنش متقابل بافت پیرامونی با محتوای کلام تبیین گردد؛ کلمات پویایی خود را حفظ کرده و هر واژه‌ای به اقتضای ساختار خود و یا نظام ارزشی معنایی‌اش می‌تواند از ابعاد استدلالی بهره‌مند گردیده و قدرت و توانش زبانی خود را به نمایش گذارد» (الحباشه، ۲۰۰۸: ۲۲-۲۳). فیلسوفان زبان طبعی از مفهوم قدرت و توان استدلال به‌عنوان «توان منظوری یا ضمنی» (Illocutionary force) یا «فرا بیانی» تعبیر می‌کنند. در اینجا مفهوم «توان استدلالی» (Argumentative force) «مورد نظر "دوکرو" به مفهوم پلکان استدلالی باز می‌گردد و آن رابطه ترتیبی میان دلایل است که بر مبنای رویکرد و توان استدلالی آن‌ها مشخص می‌شود» (Ducrot.1980: 10-16).

۵. تحلیل داده‌ها

۱.۵. مروری بر مفاهیم و موضوعات نامه ۲۷

نامه ۲۷ که به «عهد محمد بن ابی بکر» معروف است به عنوان یکی از ۷۹ نامه ثبت شده توسط سید رضی در مجموعه نهج البلاغه است و از جمله نامه‌های ارسالی امام (ع) در زمان خلافت خویش، نامه به کارگزار محمد بن ابی بکر (رضی الله عنه) به هنگام ولایت وی بر حکومت مصر در سال ۳۶ هجری است. این دوره با چالش‌های سیاسی و نظامی از جمله جنگ جمل (۳۶ق) و پیش از جنگ صفین (۳۷ق) همراه بود. مصر در این زمان منطقه‌ای استراتژیک و تحت نفوذ معاویه و بنی امیه قرار داشت. امام با انتصاب محمد بن ابی بکر قصد داشت این منطقه را از نفوذ دشمنان بازپس بگیرد و از تفرقه در جامعه اسلامی جلوگیری کند. شرایط زمانی نگارش، نشان‌دهنده ضرورت تقویت وحدت و آگاهی در برابر توطئه‌های منافقان است (جعفری، ۱۳۷۷: ۸۵-۸۶). ابن میثم این نامه را پاسخی به درخواست محمد برای راهنمایی می‌داند و در واقع امام (ع) با این دستورالعمل‌ها، او را برای مدیریت بحران آماده کرده است (ابن میثم، ۱۳۷۵ش، ج ۵: ۴۱۴).

مخاطب اصلی نامه محمد بن ابی بکر والی منصوب امام در مصر است. وی از فعالان سیاسی و از یاران خاص آن حضرت بود و در جنگ صفین به عنوان فرمانده سپاه، رشادت‌های فراوانی از خود نشان داد. مادرش «اسماء بنت عمیس» از زنان بزرگ صدر اسلام است و پس از وفات ابوبکر به ازدواج حضرت علی (ع) درآمد. محمد بن ابی بکر در خانه امام (ع) پرورش یافت و فقه و اندیشه‌هایش برگرفته از تعالیم حضرت بود (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۶۸: ۱۹/۳).

به نقل از مصادر نهج‌البلاغه این نامه قبل از سیدرضی، در کتاب «الغارات» تألیف ابراهیم بن هلال ثقفی، با بخش‌های متعدد و بسیار طولانی‌تر از نامه فعلی ذکر شده است و مرحوم سیدرضی گزیده‌ای از آن را در نهج‌البلاغه آورده (حسینی خطیب، بی‌تا: ۲۶۵/۳) که در این پژوهش مبنای کار است. نامه، طبق نقل مرحوم سید رضی، شامل پنج بخش است: بخش نخست، حاوی دستورات امام(ع) در باره‌ی نحوه‌ی برخورد با مردم، رعایت تواضع و عدالت، اظهار قدرت در برابر زورمندان و محبت با ضعیفان است؛ بخش دوم، در عباراتی جامع و گویا، امام(ع) صفات متقین را شرح می‌دهد که چگونه توانسته‌اند از نعمت‌های الهی در دنیا بهره‌مند شوند بی‌آنکه گرفتار دنیاپرستی گردند؛ بخش سوم، امام(ع) اشاره‌ای به پایان زندگی و مرگ دارد تا انسان را از خواب غفلت بیدار سازد؛ بخش چهارم، امام(ع) خطاب به محمد بن ابی بکر از اهمیت مأموریت (حکومت مصر) او می‌گوید و دستوراتی می‌دهد؛ بخش آخر، امام(ع) از یک تحلیل کلی در باره تفاوت‌های پیشوایان هدایت و پیشوایان ضلالت سخن می‌گوید و به خطرات منافقین در جامعه اسلامی اشاره می‌کند. این مفاهیم در چهار زنجیره گفتمانی تبیین خواهد شد.

این نامه به طور غیر مستقیم، کارگزاران حکومتی، مردم مصر و حتی نسل‌های بعدی را خطاب قرار می‌دهد تا آن‌ها را از خطر منافقان و اهمیت پیروی از رهبری حق آگاه کند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۴۵-۴۷؛ بحرانی، ۱۳۸۶: ۱۲۳-۱۳۰). از منظر کاربردشناسی تلفیقی، امام با بهره‌گیری از استدلال‌های منطقی، ارجاع به سخن پیامبر و زبان بلاغی، گفتمانی اقناعی و تربیتی ایجاد می‌کنند و با ارائه رهنمودهایی به محمد بن ابی بکر در جهت اداره عادلانه مصر و حفظ وحدت تلاش می‌کنند تا ماهیت منافقان را برملا ساخته و حقانیت رهبری را تبیین نمایند که در زنجیره‌های استدلالی قابل ملاحظه است.

۲.۵ زنجیره‌های استدلالی

زنجیره ۱: فروتنی و عدالت اجتماعی

فَاخْفِضْ لَهُمْ جَنَاحَكَ، وَ اَلِنْ لَهُمْ جَانِبَكَ، وَ ابْسُطْ لَهُمْ وَجْهَكَ، وَ اَسْ بَيْنَهُمْ فِي اللَّحْظَةِ وَ النَّظَرَةِ، حَتَّى لَا يَطْمَعَ الْعُظَمَاءُ فِي حَيْفِكَ لَهُمْ، وَ لَا يَتَّيَسَّرَ الضُّعْفَاءُ مِنْ عَدْلِكَ عَلَيْهِمْ، فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُسَائِلُكُمْ مَعَشَرَ عِبَادِهِ عَنِ الصَّغِيرَةِ مِنْ أَعْمَالِكُمْ وَ الْكَبِيرَةِ، وَ الظَّاهِرَةِ وَ الْمُسْتُورَةِ، فَإِنْ يُعَذِّبْ فَأَنْتُمْ أَظْلَمُ، وَ إِنْ يَغْفِرْ فَهُوَ أَكْرَمُ.

تحلیل گفتمان استدلال نامه بیست و هفتم نهج البلاغه ... (زهره احمدی خو و دیگران) ۱۷

در بخش نخست، گفتمان در باب لزوم فروتنی و عدالت اجتماعی مشابه نامه ۵۳ امام علی (ع) خطاب به مالک اشتر است: «واشعر قلبک الرحمة للرعیة واللطف بهم» (قلب خود را به رحمت و لطف به مردم عادت بده) و نیز خطبه ۲۲۰ هم مؤید پاسخگویی کارگزاران در برابر خداست: «فإنکم مسؤولون عما تولیتم من أعمالکم».

- ارزش استدلالی

در بخش ابتدایی گفتمان به عنوان ورود، در عملیات اقناعی، کنش گفتارهای ترغیبی به توالی استفاده می‌شود. دستورات ملایم یا «پیشنهادهای الزام‌آور» با عباراتی همچون: تواضع کن، گشاده‌رو باش، و... عبارات امری اما نرم، توصیه‌هایی در چارچوب رابطه‌ی پدرانه/رهبری بیان می‌شود که باعث تقویت مشروعیت حاکم به‌عنوان ولی امر در مقابله با خشونت یا استبداد است و به طور ضمنی این نتیجه را دارد که فروتنی حاکم، باعث همدلی و عدالت می‌شود؛ چنان که رفتار امام علی (ع) در دوران خلافت خویش، با مردم همچنین مشاهده تبعیض طبقاتی در دوره‌های خلفای پیشین، خود گویای این امر است (نک: تاریخ طبری، ج: ۴، ۳۴۳). تبعیض در رفتار، به طمع اشراف و ناامیدی ضعیفان منجر شده و انسجام امت را تهدید می‌کند (ابن میثم، ۱۳۸۱ق، ۴۵۳/۵). این تصویر به‌جای فرمان صریح، دعوت به تواضع است. روش استدلال در اینجا، در توجیه عدالت با نشان‌دادن پیامدهای عدم رعایت آن است. همچنین برای تقویت استدلال، به مرجع الهی «فإنَّ اللهَ...» استناد می‌شود. از شرط استفاده می‌گردد تا تأکید کند نتیجه اعمال هر کس وابسته به نوع عملکرد اوست. تضاد در عبارت «فإنَّ یُعَذَّبُ فَأَنْتُمْ أَظْلَمُ، وَإِنْ یَغْفُ فَهُوَ أَكْرَمُ» وجوه متناقض عمل و رفتار را نشان می‌دهد تا پیامدها بهتر متصور شود. این عبارات به طور ضمنی، فرد را به سوی ارزشی خاص هدایت می‌کنند:

جدول ۱. ارزش استدلالی زنجیره ۱

ارزش ضمنی آن	جهت‌گیری استدلالی	جمله
تواضع و عدالت اجتماعی مطلوب است	رفتار عادلانه	با مردم فروتن، نرم‌خو و گشاده‌رو باش.
عدالت اجتماعی برای مشروعیت حاکم ضروری است	جامعه عادل مطلوب است	تا بزرگان طمع نکنند و ضعیفان مأیوس نشوند.
مسئولیت‌پذیری در قبال خداوند	خدا ناظر است، باید مراقب بود	خداوند از اعمال کوچک و بزرگ سؤال می‌کند.

– عوامل و روابط استدلالی

در اقناع به رفتار متواضعانه حاکمان با مردم، از رابطه علی معلولی استفاده می‌شود: اگر فروتنی کنی عدالت برقرار می‌شود. در رابطه علی، نیکی را منتهی به عدالت و همراهی مردم می‌داند. در ادامه تهدید / امید صورت می‌گیرد و انذار به عذاب اخروی داده می‌شود که نتیجه دوری از عدالت و جزای اعمال خود فرد است. دوکرو می‌گوید: بعضی ساختارهای زبانی، نیروی استدلالی (Force Argumentative) خاصی دارند و مخاطب را به نتیجه‌گیری خاصی هدایت می‌کنند (العزاوی: ۱۳۴):

جدول ۲. نیروی استدلالی زنجیره ۱

نیروی استدلالی	نتیجه ضمنی
رابطه علی با پیامد منفی	اگر عدالت نباشد، فساد پدید می‌آید ← پس باید عادل بود
رابطه علی با نتیجه‌گیری اخلاقی/دینی	چون خدا حسابرسی می‌کند، باید درستکار بود

حرف عطف واو، عامل هم‌افزایی و پیوستگی معنا با پیوندی از نوع استدلال تجمعی است (جیگاره، ۱۳۹۴: ۴۲۸). بعد از توصیه رفتاری، سراغ رفتار کامل‌کننده اصل عدالت می‌رود. رابط استدلالی "حتی"، برای بیان نتیجه فروتنی است که موجب جلوگیری از طمع قدرتمندان می‌شود. «حجت آخر که بعد از رابط استدلالی «حتی» آمده است دلیل محکم‌تری نسبت به دلایل قبلی، در رسیدن به نتیجه را به مخاطبان ارائه می‌دهد» (العزاوی، ۲۰۰۶: ۸۵) و آن، محبت داشتن نسبت به مردم و دقت در اجرای عدالت در تمامی امور آنها است. طبق قوانین نردبان استدلالی «نفی و نقیض» قضایا و ادله، نتیجه‌ای معکوس می‌دهد؛ یعنی اگر کارگزار تواضع و محبت نسبت به مردم نداشته نباشد و با نرم‌خویی و عدالت رفتار نکند طبیعی است که از حمایت مردمی برخوردار نخواهد شد و طمع ستمگران را در غارت حقوق مردم برمی‌انگیزد.

فروتنی + گشاده‌رویی → برابری در نگاه و قضاوت → خاموش شدن طمع

حضور قدرتمندان + امید ضعیفان → مشروعیت حاکم

کاربست "ف" برای بیان دلیل ارتباط میان عدالت و مسئولیت در پیشگاه خدا است.

همچنین از ادات تأکید "إن"، برای تقویت باورپذیری مقدمه‌ها استفاده شده است.

– تضمین استدلالی

ویژگی بارز کلام امام (ع)، غنی سازی حجت‌ها به واسطه تضمین و احتجاج به آیات قرآن کریم و سنت نبوی (ص) در بافتی اقناعی است؛ از همین روی می‌توان «تضمین را هر گونه مشارکت و تبادل عناصر لفظی و معنایی به‌شمار آورد که متناسب با مقتضای حال و مقام به قصد تأکید معنا صورت می‌گیرد و سبب برجسته‌سازی، مفهوم‌زایی، مرجعیت‌بخشی و ایجاز کلام می‌گردد» (رحمانی، ۱۳۹۵: ۱۳۷). فراوانی بینامینیت قرآنی در این نامه، به‌منظور اقناع، ارجاع به امر الهی در جهت تقویت دلایل است:

جدول ۳. تضمین استدلالی زنجیره ۱

کلام امام (ع)	کلام الله (جل و علا)
فاخفص لهم جنانک!	واخفص جناحک لمن اتبعک من المؤمنین (شعراء: ۲۱۵)
و ألن لهم جانبک!	فیما رحمة من الله لنت لهم (آل عمران: ۱۵۹)
وابسط لهم وجهک!	و لو كنت فظا غلیظ القلب لأنفضوا من حولک (آل عمران: ۱۵۹)
إن اقمتم له أخذکم و إن فررتم منه أدرکم.	أینما تكونوا یدرکم الموت ولو کتم فی بروج مشیده (نساء: ۷۸)
الموت معقود بنواصیکم.	یعرف المجرمون بسیماهم فیؤخذ بالنواصی و الاقدام (الرحمن: ۴۱)

زنجیره ۲: تقوا و آخرت

وَاعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّ الْمُتَّقِينَ دَهَبُوا بِعَاجِلِ الدُّنْيَا وَآجِلِ الْآخِرَةِ، فَشَارَكُوا أَهْلَ الدُّنْيَا فِي دُنْيَاهُمْ، وَ لَمْ يُشَارِكُهُمْ أَهْلُ الدُّنْيَا فِي آخِرَتِهِمْ. سَكَنُوا الدُّنْيَا بِأَفْضَلِ مَا سَكِنَتْ، وَ كَلُّوها بِأَفْضَلِ مَا أَكَلَتْ، فَحَطُّوا مِنَ الدُّنْيَا بِمَا حَظَّ بِهِ الْمُتَرَفُّونَ، وَ أَخَذُوا مِنْهَا مَا أَخَذَهُ الْجَبَّارَةُ الْمُتَكَبِّرُونَ، ثُمَّ انْقَلَبُوا عَنْهَا بِالزَّادِ الْمُبْلَغِ، وَ الْمُتَجَرِّ الرَّابِحِ. أَصَابُوا لَذَّةَ زُهْدِ الدُّنْيَا فِي دُنْيَاهُمْ، وَ تَبَيَّنُوا أَنَّهُمْ جِيرَانُ اللَّهِ غَدًا فِي آخِرَتِهِمْ. لَا تُرَدُّ لَهُمْ دَعْوَةٌ، وَ لَا يَنْقُصُ لَهُمْ نَصِيبٌ مِنْ لَذَّةٍ.

ادامه نامه، در تأکید خطبه ۱۹۳ امام در توصیف پرهیزگاران است: «فالمتقون فيها هم اهل الفضائل. منطلقهم الصواب، و ملبسهم الإقتصاد، و مشيهم التواضع...» گفتارشان راست، پوشش آنان میانه روی و خط مشی آنها تواضع و فروتنی است. همچنین مؤید حکمت ۱۳۱، در پاسخ کسی که دنیا را مذمت می‌کرد که فرمود: «و متجر أولياء الله. اكتسبوا فيها الرحمة، و ربحوا فيها الجنة» دنیا تجارت‌خانه اولیاء خداست که در آن کسب رحمت کردند و بهشت را سود بردند.

– ارزش استدلالی

در بخش دوم نامه، با عبارت "عبادالله" چرخش گفتمانی از مخاطب خاص به عام صورت می‌گیرد به طوری که با توصیف احوال متقین، به رعایت تقوا و توجه به آخرت در کنار تنعم از دنیا توصیه می‌شود. جمله‌ی ابتدایی «وَأَعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ» نوعی کنش ترغیبی دستوری است که شنونده را به تفکر و آگاهی دعوت می‌کند. بخش زیادی از متن، دارای کنش گفتاری اعلامی از زبان امیر مؤمنان در ذکر احوال پرهیزکاران است که از دنیا و آخرت بهره‌مندند و به توصیف چگونگی زیست متقین در دنیا و نیز اظهار یقین درباره‌ی جایگاه آنها در آخرت می‌پردازد. همچنین از کنش گفتارهای عاطفی در توصیف زندگی متقین با عباراتی در بیان لذت و نیز در جوار خدا بودن استفاده می‌شود. با کنش تعهدی با بیان وعده‌ی یک نتیجه‌ی دلخواه در مستجاب شدن دعا و بهره‌مندی کامل از لذت در آخرت «لَا تُرَدُّ لَهُمْ دَعْوَةٌ..»، به این سبک زندگی تشویق می‌شود. اسم‌های نکره «دعوة و نصیب» در جملات منفی افاده عموم و تأکید می‌کند (جیگاره، ۱۳۹۴: ۲۸). وعده و بشارت به مؤمنان داده می‌شود که در آخرت رنج و اندوهی به آنان نمی‌رسد که در تضاد و مقابل آن، وعید، بیم و انذار امام (ع) است که سرانجام کسانی که در انجام حقوق الهی کوتاهی ورزند، جایگاهی است که در آن رحمتی وجود ندارد و گوش به سخن کسی داده نمی‌شود و ناراحتی‌ها در آن برطرف نمی‌گردد. این بخش از گفتمان، پشتیبان برای بخش ارزش‌گذاری بر زهد و آخرت‌گرایی است و روش متقین در سطح حاکمان و مردم شرح داده می‌شود. آنها هم در دنیا بهترین زندگی را دارند هم برخلاف اهل دنیا، آن را سرمایه‌ای برای آخرت قرار می‌دهند. در نهایت این مدعا با وعده‌ای مثبت پایان می‌یابد که هیچ یک از دعاهاشان رد نمی‌شود و نصیبشان از لذایذ دنیا کاسته نمی‌شود که این، در واقع نقش تثبیت و تشویق برای قبول این مسیر را دارد.

جدول ۴. ارزش استدلالی زنجیره ۲

نتیجه ضمنی	جهت‌گیری استدلالی	جمله
تقوا سبب کامیابی دنیوی و اخروی	آخرت‌گرایی در کنار بهره‌مندی از دنیا	...وَتَيَقِّنُوا أَنَّهُمْ جِيرَانُ اللَّهِ...

– عوامل و روابط استدلالی

این زنجیره فرعی به عنوان پشتیبان زنجیره اول مطرح است. مقدمه دستوری – معرفتی دعوت به دانستن و آگاه شدن در عبارت (وَأَعْلَمُوا)، پیش نیاز فهم بقیه استدلال است. ادعایی که مطرح می شود این است که متقین هم بهره ی دنیایی و هم اخروی را بردند و برای این مدعا، شواهد متعددی آورده می شود. از دیگر عوامل استدلالی تأثیرگذار بر مخاطب، اسلوب تکرار است که در افاده، اهتمام و تأکید بر مفاهیم نقشی اساسی دارد. کلمات کلیدی نامه: «دنیا، مرگ و نماز» است. پربسامدترین واژه "الدنیا" نه مرتبه ذکر شده و بیانگر نقش محوری آن است. رویکرد زبانی امام به دنیا با دو ساختار مذمت و مدح است. بدین ترتیب متن، دارای چندین مقدمه ی تقویتی است که مدعا را پشتیبانی می کند: دنیای ممدوح، از آن کسانی است که از نعمت های آن بهره مند گشتند و همان لذتی را از دنیا بردند که متنعمان بردند، اما به سلامت از آن گذشتند...؛ چنان که مستندات تاریخی (سیره ابن هشام، ۴/۳۰۵) بیانگر ساده زیستی امام (ع) با وجود خلافت بود، از دنیا به حداقل اکتفا کرد اما از خیرات مشروع آن بهره مند شد. روش استدلال در این جا استقراء بر پایه شواهد و نیز استدلال مقایسه ای است تا با نگاه به دنیا چرخش گفتمانی به آخرت صورت گیرد.

جدول ۵. نیروی استدلالی زنجیره ۲

نیروی استدلالی	نتیجه ضمنی
رابطه استقراء تقویتی – مقایسه ای	تقوا ← بهره مندی از دنیا و آخرت

در بیان ارزش گذاری به آخرت، امام (ع) در این بخش با استفاده از الفاظ متضاد مانند: عاجل / آجل – الدنیا / الآخرة و نیز عبارات متجانس عطف شده با حرف رابط "واو"، به جمع وجوه مختلف زندگی و دوگانه ها می پردازد. از آنجایی که این ها دو وجه از زندگی هستند، پس جمع میان آن دو و عدم تعلق به وجه دنیایی که در دسترس و فریبده است توصیه می شود؛ لذا فاء نتیجه "فَشارُکُوا" به نتیجه عملکرد متقین به عنوان نمونه قابل اتکا اشاره دارد که دوگانه ها را جمع کردند: شارُکُوا / لَمْ يُشارِکُهُمْ. در ادامه، با حروف عطف، حالات آن ها را بر شمرده تا با استمرار معنا، توصیه ها تکمیل شود. حرف ربط "ثم" تقدم ارزشی، سلوک تدریجی همراه با تقدم زمانی است. چرخش استدلالی از «دنیا» به «آخرت» به فاصله ی زمانی یا مرحله ی تازه توجه دارد که ایشان پس از بهره مندی از دنیا، با توشه ای کامل از دنیا خارج می شوند. از طریق

این عوامل گفتمانی، نتیجه‌گیری آخرت‌مدار حاصل می‌شود که دارای سود بیشتر است. استفاده از واژه "تَقْنُوا" و حرف تأکید "أَنَّ" برای تقویت پیام و اقناع مخاطبان (با هر نوع ذهنیتی از نوع شک یا انکار) می‌باشد.

زنجیره ۳: مرگ‌اندیشی و مسئولیت دینی

فَاخْذَرُوا عِبَادَ اللَّهِ الْمَوْتَ وَ قُرْبَهُ، وَ أَعِدُّوا لَهُ غَدَتَهُ، فَإِنَّهُ يَأْتِي بِأَمْرٍ عَظِيمٍ، وَ خَطْبٌ جَلِيلٌ: بَخِيرَ لَا يَكُونُ مَعَهُ شَرٌّ أَبَدًا، أَوْ شَرٌّ لَا يَكُونُ مَعَهُ خَيْرٌ أَبَدًا. فَمَنْ أَقْرَبَ إِلَى الْجَنَّةِ مِنْ عَامِلِهَا؟ وَ مَنْ أَقْرَبُ إِلَى النَّارِ مِنْ عَامِلِهَا؟ وَ أَنْتُمْ طُرْدَاءُ الْمَوْتِ، إِنْ أَقَمْتُمْ لَهُ أَخَذَكُمْ، وَ إِنْ فَرَرْتُمْ مِنْهُ أَدْرَكَكُمْ، وَ هُوَ الزَّمْ لَكُمْ مِنْ ظِلِّكُمْ، الْمَوْتُ مَعْفُودٌ بِنَوَاصِيكُمْ، وَ الدُّنْيَا تُطْوَى مِنْ خَلْفِكُمْ. فَاخْذَرُوا نَارًا قَعْرُهَا بَعِيدٌ، وَ حَرُّهَا شَدِيدٌ، وَ عَذَابُهَا جَدِيدٌ: دَارٌ لَيْسَ فِيهَا رَحْمَةٌ، وَ لَا تَسْمَعُ فِيهَا دَعْوَةً، وَ لَا تُفْرَجُ فِيهَا كُرْبَةٌ. وَ إِنْ اسْتَطَعْتُمْ أَنْ يَشْتَدَّ خَوْفُكُمْ مِنَ اللَّهِ، وَ أَنْ يَحْسُنَ ظَنُّكُمْ بِهِ فَاجْمَعُوا بَيْنَهُمَا، فَإِنَّ الْعَبْدَ إِنْما يَكُونُ حَسَنُ ظَنِّهِ بِرَبِّهِ عَلَى قَدَرِ خَوْفِهِ مِنْ رَبِّهِ، وَ إِنْ أَحْسَنَ النَّاسُ ظَنًّا بِاللَّهِ أَشَدَّهُمْ خَوْفًا لِلَّهِ.

مفاهیم این بخش را می‌توان در دیگر خطبه‌ها و نامه‌ها مشاهده کرد. اهمیت ترس از خدا به عنوان عاملی برای هدایت هست. امام(ع) با استناد به آیه: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ» عنکبوت/۵۷، در خطب ۲۰، ۲۱ و ۲۲ هشدارهای نسبت به مرگ را فراوان ذکر کرده‌اند. همین‌طور درباره فریبندگی دنیا در نامه ۴۵، دنیا را به ماری تشبیه می‌کنند که ظاهری نرم دارد اما زهرش کشنده است که با این عبارت از نامه: «الدُّنْيَا تُطْوَى مِنْ خَلْفِكُمْ» همخوانی دارد. در نتیجه انسان باید با اعمال صالح خود را برای مرگ آماده کند چرا که بهترین حالت برای مؤمن، ترکیب خوف و رجاست (با استناد به آیه ۲۱۸ بقره و خطبه ۱۱۴) «إِنَّ الدُّنْيَا دَارُ فَنَاءٍ وَ عَنَاءٍ وَ غَيْرِ وَ عِبْرٍ... فَبَادِرُوا بِالْعَمَلِ وَ خَافُوا بَعْتَهُ». این نصایح در بستر تاریخی دشوار مصر در سال ۳۸ هجری، هم جنبه معنوی و هم جنبه عملی برای تقویت روحیه والی جوان داشته است.

- ارزش استدلالی

این زنجیره استدلالی به عنوان دیگر حلقه فرعی، ادامه توجه به آخرت‌گرایی است. با خطاب عام "عِبَادَ اللَّهِ" توجه به مرگ داده می‌شود. ابتدا با کنش گفتار ترغیبی نسبت به نزدیک بودن مرگ و آمادگی برای آن هشدار می‌دهد. برای اینکه این هشدار جدی گرفته شود در کنش اظهاری و اعلامی واقعیت مرگ را امری عظیم، و حادثه‌ای بزرگ معرفی می‌کند. این بیانات از سوی امام،

قدرت تأثیرگذاری بالا دارد و به نوعی حجت را بر محمد بن ابی بکر تمام می‌کند. سؤال از اینکه چه کسی به بهشت و جهنم نزدیکتر است جز خود فرد با اعمالش، به نوعی کنش اظهاری با کارکرد بلاغی است و این حقیقت را بیان می‌کند که هرکس نتیجه کار خود را می‌بیند و مخاطب را به پذیرش یک جهت‌گیری اخلاقی هدایت می‌کند.

در ادامه وضعیت انسان در برابر مرگ بیان می‌شود که امری ناگزیر است. در این بخش بیان واقعیت مرگ با هشدار و پند بیان می‌شود. در عبارت «فَاخْذَرُوا نَارًا... لَيْسَ فِيهَا رَحْمَةٌ» در کنش عاطفی شنونده با ترس از پیامد (نه صرفاً استدلال عقلانی) نسبت به عواقب افعال نسبت به مرگ و آخرت بر حذر داشته می‌شود. دوباره در کنش گفتار ترغیبی به پرهیز از جهنم هشدار می‌دهد و به جمع میان ترس از خدا و حسن ظن به رحمت او دعوت می‌کند. برای اقناع به این ترغیب، در کنش اظهاری رابطه میان آن دو را بیان کرده و در نهایت با تأکید، یک اصل ایمانی/اخلاقی را در قالب واقعیت اظهار می‌دارد. اینکه همه مسیرها به یک نتیجه ختم می‌شوند، در تقویت استدلال‌های پیشین است.

– عوامل و روابط استدلالی

در این بخش از استدلال‌های تمثیلی (استعاره) استفاده شده است. «أَنْتُمْ طُرْدَاءُ الْمَوْتِ»: مرگ همچون شکارچی است که هیچ‌کس از چنگ او نمی‌گریزد. در بیان وضعیت اجتناب‌ناپذیر انسان نسبت به مرگ، مرگ همانند چیزی است که همیشه همراه انسان است، گره‌خورده به نزدیک‌ترین بخش وجودی‌اش (مو یا پیشانی) است که خود ترس را به صورت عینی منتقل می‌کند تا اقدام لازم فوراً انجام شود. بدین ترتیب مخاطب برای یک آمادگی دائمی ترغیب می‌شود. در استعاره «الدُّنْيَا تُطْوَى مِنْ خَلْفِكُمْ» دنیا مانند طوماری است که پیچیده می‌شود. این استعاره در تقویت داده‌های قبل و در جهت استدلالی: زمان محدود، است. دنیا تمام می‌شود، پس هدف بزرگ‌تری را باید دنبال کرد. همچنین در توصیف جهنم از استعاره «دَارُ لَيْسَ فِيهَا رَحْمَةٌ» استفاده می‌شود؛ با تصور خانه‌ای بدون عشق و آرامش که تصویری هراس‌انگیز اما ملموس دارد.

از عناصر تأثیرگذار بر اقناع مخاطب به کارگیری آرایه‌های ادبی مانند سجع و جناس است که کلام را موزون و آهنگین ساخته و به عنوان استدلال موزون یا «حجاج ایقاعی» نقش مؤثری در اقناع مخاطب دارند. ویژگی بافت موسیقایی نهج البلاغه موجب انسجام عبارت‌ها و پیوستگی آن‌ها با یکدیگر است و می‌توان آن را از مظاهر انتقال معنا و جلوه‌های هدایت استدلالی

دانست: «فأحذروا ناراً قَعْرُهَا بَعِيدٌ وَ حَرُّهَا شَدِيدٌ وَ عَذَابُهَا جَدِيدٌ» در کنار آرایه بدیعی طباق یا تضاد که در انواع مختلف کلمه از اسم و فعل در کلام امام (ع) پدیدار گشته و نشأت گرفته از جلال و عظمت کنه معنا است.

جدول ۶. نیروی استدلالی زنجیره ۳

نتیجه ضمنی	جهت‌گیری استدلالی	جمله
داشتن ترس و حسن ظن توأم نسبت به خداوند	جمع میان دو حالتی که نه در تعارض بلکه در تعامل اند	فَإِنَّ الْعَبْدَ إِنْ مَا..

ادوات ربط در ساختار منطقی این بخش نقش مهمی دارند. واو عطف، نشانه تقارن معنایی، ترتیب، یا تقویت استدلالی است. گزاره‌های هم ارز در کنار هم قرار می‌گیرند تا هشدارهای داده شده هم‌راستا با هم نتیجه را تقویت کنند. در قیاس برای تفاوت اهل عمل بهشتی و جهنمی «فاء تفریع انواع موضوع را برمی‌شمرد. حرف «فاء» به‌عنوان رابط و تعلیل استدلالی است (حیگار، ۱۳۹۴: ۴۳۰). "فَمَنْ أَقْرَبُ إِلَى الْجَنَّةِ.." به مخاطب تفهیم می‌کند که کسی جز عمل‌کننده برای بهشت به آن نزدیک نمی‌شود. کلمه «عامل» به معنای متولی عمل در اینجا منظور کارگزاران حکومتی است. امام (ع) علاوه بر کنش توییحی در ساختار استفهام انکاری، مخاطبان را به اعتراف و پذیرش کارگزارانی صالح و امین وادار می‌کند. حروف شرط مانند "إِنْ أَقَمْتُمْ.." نیز در "إِنْ اسْتَطَعْتُمْ" میان شرط و نتیجه ارتباط برقرار می‌کند. حرف عطف "و" نقش مهم در تقسیم منطقی یا گزینه‌سازی دارد (همان: ۴۳۷) که میان دو نتیجه ممکن (نتیجه توجه یا اهمال انسان) تفکیک می‌کند. تمام این ادوات، رابط‌هایی برای ایجاد انسجام استدلالی در جهت نتیجه مطلوب هستند که به آخرت‌گرایی و عدم غرق‌شدن در دنیا دعوت می‌کند.

زنجیره ۴: اخلاق کارگزاری

وَاعْلَمَ يَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي بَكْرٍ أَنِّي قَدْ وَلَّيْتُكَ أَكْثَرَ أَجْنَادِي فِي نَفْسِي أَهْلَ مِصْرَ، فَأَنْتَ مَحْفُوقٌ أَنْ تُخَالَفَ عَلَى نَفْسِكَ، وَأَنْ تُنَافِحَ عَنْ دِينِكَ وَلَوْ لَمْ يَكُنْ لَكَ إِلَّا سَاعَةٌ مِنَ الدَّهْرِ. وَلَا تُسَخِّطِ اللَّهَ بِرِضَى أَحَدٍ مِنْ خَلْقِهِ، فَإِنَّ فِي اللَّهِ خَلْفًا مِنْ غَيْرِهِ، وَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ خَلْفٌ فِي غَيْرِهِ. صَلِّ الصَّلَاةَ لَوْفَتِهَا الْمُؤَقَّتِ لَهَا، وَلَا تَعْجَلْ وَقْتُهَا لِفَرَاغٍ، وَلَا تَوَحَّرْهَا عَنْ وَقْتُهَا لِاسْتِغَالٍ. وَاعْلَمَ أَنَّ كُلَّ شَيْءٍ مِنْ عَمَلِكَ تَبِعٌ لِصَلَاتِكَ. وَمِنْ هَذَا الْعَهْدِ فَإِنَّهُ لَا سِوَاءَ إِمَامٍ الْهُدَى وَإِمَامٍ الرَّدَى، وَوَلِيِّ النَّبِيِّ وَ

عَدُوُّ النَّبِيِّ. وَلَقَدْ قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: «إِنِّي لَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي مُؤْمِنًا وَلَا مُشْرِكًا. أَمَّا الْمُؤْمِنُ فَيَمْنَعُهُ اللَّهُ بِإِيمَانِهِ. وَأَمَّا الْمُشْرِكُ فَيَقْمَعُهُ اللَّهُ بِشِرْكِهِ. وَلَكِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ كُلَّ مُنَافِقِ الْجَنَانِ، عَالِمِ اللِّسَانِ، يَقُولُ مَا تَعْرِفُونَ، وَيَفْعَلُ مَا تُنْكِرُونَ».

«أجناد» دارای دو معناست: الف- سپاه، لشکر، ب- سرزمین. منطقه أجناد الشام یعنی سرزمین شام که شامل سوریه، لبنان، فلسطین و اردن کنونی است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۲۴۷). ابن ابی الحدید به اهمیت استراتژیک تاریخی و جغرافیایی مصر در زمان خلافت امام (ع) اشاره دارد همچنین به دلیل موقعیت تجاری و سیاسی، قلب امپراطوری اسلام به شمار می‌رفت. لذا حضرت، محمد بن ابی بکر را با عبارت «أعظم أجنادی» به اهمیت حکومت مصر متوجه می‌کند. بر همین اساس عبارت امام (ع): «وَلَوْ لَمْ يَكُنْ لَكَ إِلَّا سَاعَةٌ مِنَ الدَّهْرِ» (بر تو لازم است از دینت دفاع نمایی هر چند اگر یک ساعت از عمرت باقی نمانده باشد) نشانه‌ای از بلاغت و تأکید بر فوریت وظیفه است (ابن ابی الحدید ۱۹۵۹، ج ۱۲: ۱۲۳).

منافقان در زمان خلافت امام با تحریکات سیاسی موجب فتنه می‌شدند، به ویژه در مصر، گروه‌هایی از خوارج و طرفداران معاویه با ظاهری فریبنده، سعی در تضعیف قدرت داشتند (همان ج ۳: ۲۱۱). بر همین اساس، امام (ع) کارگزارش را به مخالفت با نفس، کسب خشنودی خداوند و مقدم دانستن رضایت خداوند بر همه کس، براساس مستندات قرآنی (توبه: ۸ و ۳۸) سفارش می‌کرد؛ چنان که در خطبه ۱۶۵ می‌فرماید: «لَا طَاعَةَ لِمَخْلُوقٍ فِي مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ». در این زمینه اقامه نماز را علاوه بر این نامه، در خطبه ۱۱۰، نشانه اصلی دین معرفی می‌فرماید و با استناد به کلام الهی (عنکبوت: ۴۵؛ نساء: ۱۰۳)، نماز را موجب تقرب هر پرهیزگاری می‌داند. «الصَّلَاةُ قَرِيبَانُ كُلِّ تَقِيٍّ» (حکمت ۱۳۶)؛ زیرا در ارتباط مخلصانه با خداست که مدیریت جامعه از ظلم و استبداد در امان می‌ماند.

- ارزش استدلالی

این بخش نهایی به نوعی مهم‌ترین بخش گفتمان است؛ چرا که تمام توصیه‌های اخلاقی و اجتماعی، پیشتر ذکر شده، در این محور، در جمع میان مردم‌داری و کسب رضای خداوند بدون رفتار ریاکارانه و نفاق تبیین می‌شود. اینجا خطاب مستقیم به والی است اما می‌تواند برای مخاطب عام هم کارکرد داشته باشد. جمله ابتدایی «وَأَعْلَمُ يَا مُحَمَّدُ ...» به نوعی کنش اعلامی است. با بیان این جمله، وضعیت محمد بن ابی بکر به عنوان فرمانده اهل مصر تثبیت و اعلام می‌شود، اما بیش از اینکه حامل پیام اعلامی در تغییر ساختار قدرت و مسئولیت باشد به مفهوم

هشدار و کنش ترغیبی است تا والی نسبت به وظایف خود آگاه باشد و مقدمه‌ای برای دستورات و توصیه‌های بعدی است. واژه «مَحْقُوقٌ» (سزاواری) یک استدلال ضمنی را به همراه دارد. گوینده با تأکید بر شایستگی مخاطب، او را به انجام این دو عمل مهم (مخالفت با نفس و دفاع از دین) ترغیب می‌کند. از اینرو در ادامه از انواع کنش گفتارهای ترغیبی استفاده می‌شود: "فَأَنْتَ مَحْقُوقٌ ... وَلَا تُسْخِطِ .. صَلِّ الصَّلَاةَ ... لَا تُعَجِّلْ ... وَلَا تُؤَخِّرْهَا" ترغیب قوی به انجام آن دو عمل با ترغیب برای اولویت دادن به رضایت خداوند و با اجتناب از خشنود کردن مخلوق به قیمت نارضایتی خدا، ترغیب به ادای فرایض دینی و دقت در درست و به موقع انجام دادن اعمال واجب به منظور توجه به موضوع تقواست. در عبارت "فَإِنَّ فِي اللَّهِ خَلْفًا" دلیل برای ترجیح رضایت خداوند بر خلق به عنوان یک اصل توحیدی بیان می‌شود و به طور ضمنی استدلال می‌کند که تکیه و امید باید فقط به خداوند باشد؛ چرا که او بی‌بدیل است. استدلال برای اهمیت دادن بیشتر به نماز: کنش گفتار ترغیبی جهت توجه به وظایف دینی است که به شدت بر سایر اعمال تأثیر گذارند.

تمام زنجیره گفتمانی پیش، در این کنش گفتار اظهاری به نقطه نهایی می‌رسد: "إِنَّهُ لَا سَوَاءٌ .." که تفاوت بنیادین بین حق و باطل تبیین می‌کند. استدلال ضمنی این است: "چون بین هدایت و گمراهی، دوست و دشمن پیامبر تفاوت اساسی وجود دارد، پس باید راه حق و دوستان پیامبر را برگزینی و از باطل و دشمنان او دوری کنید". این بخش با کنش گفتار عاطفی به حالات روحی و احساسات گوینده توجه دارد. عبارت "أَخَافُ عَلَيْكُمْ .." با تکیه بر قول پیامبر اکرم (ص) به عنوان کلامی که بعد از قرآن دارای مرجعیت استنادی است، به ترس و نگرانی پیامبر (ص) نسبت به خطر منافقان برای امت اشاره می‌شود و به تضاد بین گفتار و کردار منافقان و تأثیر منفی آن بر جامعه ایمانی توجه می‌دهد.

سخنان امام (ع) در ترک هوای نفس، کسب خشنودی خداوند، اهمیت دادن به فریضه نماز و تأسی به سنت نبوی (ص)، در حقیقت معرفی ویژگی‌های فردی، سیاسی، اجتماعی و مدیریتی کارگزاران جامعه و انتخاب مدیران لایق و زمامداران درستکار است که به صورت نتایج صریح و بارز تجلی می‌کند. این زنجیره به عنوان حلقه اصلی گفتمان بر پیش فرض‌های قبلی تأکید دارد و بر این باور استناد دارد که کسب رضایت خداوند و مردم هر دو مهم است و مثل همه دوگانه‌های دیگر قابل جمع با همند، اما هرگز نباید رضای مردم به نارضایتی خداوند ختم شود، لذا تأکید بر نفاق به عنوان نقطه مرکزی مورد توجه است که این تمایلات نباید منتهی به نفاق و حفظ ظاهر دین‌مدارانه شود.

تحلیل گفتمان استدلال نامه بیست و هفتم نهج البلاغه ... (زهره احمدی خو و دیگران) ۲۷

جدول ۷. ارزش استدلالی زنجیره ۴

نتیجه ضمنی	جهت گیری استدلالی	جمله
مخاطب باید با جدیت و تعهد کامل عمل کند.	واگذاری بزرگترین مسئولیت نظامی برای ایجاد حس اهمیت و اعتماد	إِنِّي قَدْ وَلَيْتُكَ أَكْثَرَ أَجْنَادِي...
برای موفقیت دینی و دنیوی، باید از خود عبور کرد.	جهت‌دهی به تقوا و مخالفت با هوای نفس	فَأَنْتَ مُحَقَّقٌ أَنْ تَخَالَفَ عَلَيَّ نَفْسَكَ...
مشروعیت و موفقیت واقعی در اطاعت از خداست، نه جلب نظر مردم	اولویت‌دادن به رضایت خدا بر مردم	لَا تَسْخَطُ اللَّهَ بِرِضَى أَحَدٍ مِنْ خَلْقِهِ...
نماز معیار سنجش عملکرد فرد است.	نظم و دقت در عبادت معیار عمل است.	صَلِّ الصَّلَاةَ لَوْ قُتِلَ عَلَيْكَ...
خطر اصلی جامعه از تظاهر به دین است، نه دشمنی علنی	هشدار درباره‌ی نفاق پنهان	لَكِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ كُلَّ مُنَافِقٍ الْجَنَانِ...

- عوامل و روابط استدلالی

در این بخش از گفتار: "إِنَّ اللَّهَ ..." و نیز عبارت "أَنَّ كُلَّ شَيْءٍ..." همه چیز تابع اثر وظایف دینی است. عوامل استدلالی در این استدلال قیاسی است که رضایت خداوند ترجیح مرجح است.

هشدار درباره‌ی نفاق پنهان به عنوان مهم‌ترین نکته این نامه با استناد به قول نبی اکرم(ص) و نیز به عنوان نگرانی خود امام(ع) به شکل نتیجه پایانی بیان می‌شود. این نگرانی نه یک دغدغه شخصی بلکه نگرانی حتی از جانب نبی به عنوان مؤسس جامعه اسلامی است که به‌عنوان موقعیت حساس و بحران جامعه مورد نظر قرار می‌گیرد و برای اقتدار جامعه و صلاح و موفقیت آن باید از آن اجتناب کرد.

جدول ۸. نیروی استدلالی زنجیره ۴

نیروی استدلالی	نتیجه ضمنی
استدلال علی	مسئولیت بزرگ به عهده والی است ← پس باید با جدیت، درستکاری، دینداری عمل کند.
استدلال قیاسی	رضایت خداوند در مقایسه با رضایت مردم مهم‌تر است.
استدلال علی	نفاق درونی ← خطر اصلی جامعه

در این بخش نامه در روابط استدلالی از ادات تأکید "إِنَّ" و "أَنَّ" بارها استفاده شده است تا اگر در زنجیره‌های قبلی و در بیان دلایل پیشین هنوز شک و تردید و یا انکاری بر جای مانده،

برطرف شود. استفاده از فاء نتیجه در توجه دادن به علل برای اقناع به نتیجه لازم، ذکر شده است. استفاده از "لا" در جهت ترسیم وجوه متضاد و متناقض در تبیین رویکرد توجیهی بسیار حائز اهمیت است.

مهم‌ترین عامل استدلالی در این بخش استفاده از "لکن" است که بعد از اشاره به وجوه مختلف امت اسلامی با استفاده از "أما" تفصیلی می‌آید. حضرت ابتدا اشاره می‌کنند که رهبر خوبی و بدی با هم یکی نیستند و با استناد به فرمایش نبی، دسته‌های مختلف مردم از مومن و مشرک را برمی‌شمرند، اما نقطه هشدار را دسته سومی قرار می‌دهند که نسبت به آن‌ها بیم دارند و برای جلب توجه به آن از ادات "لکن" استفاده می‌کنند. «لکن» به عنوان رابط استدلالی و در میان دو جمله منفی (لا اخاف) و مثبت (اخاف) دلایل را به هم پیوند داده و دلالت بر نوعی تعارض و تضاد استدلالی بین ماقبل و مابعد دارد. حضرت می‌فرماید: (من برآینده امتم بیمناک و نه از مؤمن و نه از مشرک می‌ترسم) و جمله بعدی (از شر منافق می‌ترسم). جمله اول دارای نتایجی ضمنی است؛ جامعه ترکیبی از مؤمنان و افراد کافر و مشرک است و هر کدام از آنها در سایه اعتقاداتشان زندگی کرده و عملکردشان مشخص و قابل پیش‌بینی است و خطری از جانب آنان متوجه امت نیست، اما جمله دوم در جهت نتیجه متضاد آن است. یعنی در هر حال نمی‌توان آسوده‌خاطر بود زیرا منافقان در ظاهر کنار مردم هستند و به فرموده امام (ع) سخنانی دل‌پسند می‌گویند، اما اعمال تبهکارانه و نیات پلیدشان خطرناک و برهم زننده امنیت جامعه است. در این فراز از نامه دلیل بعد از «لکن» به عنوان حجتی قوی‌تر از دلیل اول آمده است؛ لذا مسیر استدلال کاملاً به سوی آن و در جهت این نتایج پیش می‌رود که مردم هشدارهای پی‌درپی امام (ع) را جدی بگیرند و در حمایت و پشتیبانی از کارگزار و فرمانده صالح کوتاهی نکنند.

۶. نتیجه‌گیری

بر اساس نظریه "دوکرو" استدلال زبانی مبتنی برزنجره‌های استدلالی، روابط منطقی و عوامل زبانی در جهت اقناع مخاطب است. امام (ع) با استفاده از واژگان ارزش‌محور، لحن هدایت‌گرانه و ساختارهای بلاغی با تکیه بر ابزارها و تکنیک‌های استدلالی متنوع (مانند استدلال قیاسی، تمثیلی و علی، و تکنیک‌های زبانی نظیر تضمین، تکرار و استعاره) و عوامل اقناعی (اخلاقی، عاطفی و منطقی)، پیامی قدرتمند و چندلایه ارائه کرده‌اند؛ به گونه‌ای که

تحلیل گفتمان استدلال نامه بیست و هفتم نهج البلاغه ... (زهره احمدی خو و دیگران) ۲۹

می‌توان آن‌ها را همچون زنجیره‌های به هم پیوسته‌ای یافت که در درون خود حامل پیوندهای کاربردشناختی معناداری هستند.

ساختارهای واژگانی و کلامی این نامه، با بهره‌گیری از کنش‌های گفتاری بیانی، ترغیبی و عاطفی، مفاهیم و ارزش‌های جهان شمول چون عدالت، تقوا و مسئولیت‌پذیری را به شکلی مؤثر به مخاطب خاص (محمد بن ابی بکر) و عام (جامعه اسلامی) القا می‌کنند. امام (ع) با تأکید بر ارزش‌های مشترک دینی و اخلاقی هویت جمعی مخاطبان را تقویت کرده و آن‌ها را به سوی پذیرش استدلال‌های خود هدایت می‌کنند. نامه ۲۷ در صدد تبیین مفهوم عدالت و چگونه اجرایی کردن آن در پرتو توضیح و تفسیر معنای کارگزار و عبد صالح بر مبنای آموزه‌های قرآنی است و این موضوع به صورت نتیجه‌ای صریح در فراز آخر نامه تجلی کرده است. تصویرپردازی در بیان حالت متقین در برابر نعمت‌های دنیا و انذارهای مکرر امام (ع) در باره موضوع مرگ در قالب تشبیهات و استعاره‌ها، تأکید بر تقوا و اهمیت دادن به فریضه نماز، کنش‌های زبانی است که مقصود از آن هشدار به مسلمانان برای پرهیز از پذیرش ولایت غیرمؤمنان است. این تحلیل نشان می‌دهد که سبک استدلال زبانی امام علی (ع) نه تنها در زمان خود، بلکه به عنوان الگویی بلاغی و اخلاقی برای مخاطبان قابل توجه است و توانایی اقناع و الهام بخشی به مخاطبان در طول تاریخ را دارد.

پی‌نوشت‌ها

1. Chaim Perelman ؛Luice Olberchts Tyteca

2. O. Ducrot and J.C. Anscombe

۳. کلمه‌ای فرانسوی و به معنای استدلال است و در اصل بامعناى عربى آن تفاوتی ندارد. واژه انگلیسی آن argument و در اصطلاح عبارت است از فرآیندی که در آن دیدگاه علمی یا طرحی باتکیه بر مجموعه‌ای از دلایل در یک گفتگو یا مناظره‌ای مورد پذیرش و یا عدم پذیرش قرار می‌گیرد (هشام فروم، ۲۰۰۹: ۴۹).

کتاب‌نامه

- ابن ابی الحدید (۱۹۵۹). شرح نهج البلاغه، بیروت: دار احیاء تراث العربی.
بحرانی، ابن میثم (۱۹۶۱). شرح نهج البلاغه، قاهره: دار احیاء الکتب العربیة.
تقفی، ابو اسحاق ابراهیم بن محمد (۱۳۷۱ش). الغارات، تحقیق عبد الزهراء حسینی، دار الأضواء بیروت؛ دو جلدی تحقیق محدث أرموی، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: انتشارات وزارت ارشاد.

- جعفری، محمد تقی (۱۳۷۷). ترجمه و شرح نهج البلاغه، جلد ۲۰، تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری.
- جیگاره، مینا (۱۳۹۴). تفاوت‌های معنایی در نحو کاربردی، تهران: انتشارات نظری.
- الحباشه، صابر (۲۰۰۸ م). التداولیه و الحجاج، مداخل و نصوص، سوریه: صفحات للدراسات و النشر.
- حسینی خطیب، سید عبدالزهراء (بی‌تا). مصادر نهج البلاغه و اسانیده، بیروت: دارالأضواء.
- حکیم آرا، محمدعلی (۱۳۸۴ ش). ارتباطات متقاعدگرانه و تبلیغ، تهران: انتشارات سمت.
- حمدادی، جمیل (۲۰۲۱). البلاغة الجديدة (مفهومها و رواها و آفاقها). المغرب: دارالریف للطبع و النشر الالكتروني.
- حنون، عاید جدوع (۲۰۱۷ م). الحجاج فی کلام الامام الحسین (ع)، العراق: موسسه وارث الأنبياء.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۸ ش). انسان ۲۵۰ ساله، قم: مؤسسه ایمان جهادی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۵ ش). لغت‌نامه دهخدا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- رحمانی، هما و سیدی، سید حسین (۱۳۹۵). «نگاهی تازه به «تضمین» و تطوّر تاریخی آن در آثار بلاغی عربی و فارسی». نشریه ادبیات تطبیقی، ۸ (۱۵)، ۱۳۷-۱۶۱. doi: 10.22103/jcl.2017.1603
- صوله، عبدالله (۲۰۰۷ م). الحجاج فی القرآن من خلال خصائصه الأسلوبية، بیروت: دارالفارابی.
- طروس، محمد (۱۴۰۰ ش). النظرية الحجاجية من خلال الدراسات البلاغية و المنطقية و اللسانية (نظریه استدلال در مطالعات بلاغی، منطقی و زبانشناختی) مترجم اکبری‌زاده، فاطمه.
- عابدی، مهدی (۱۳۹۸ ش). «دراسة آليات الإقناع و الحجاج فی رسائل الامام علی (ع) فی نهج البلاغة» (رسالة ۴۵ نموذجاً)، إضاءات نقدية (فصلیة محكمة)، س ۹، ش ۳۶.
- العزاوی، ابوبکر (۲۰۰۶ م). اللغة و الحجاج، المغرب: الدار البيضاء.
- العکاشه، محمود (۲۰۱۲ م). تحلیل الخطاب فی ضوء نظریه احداث اللغة (تحلیل گفتمان در پرتو نظریه زبان‌شناسی نوین)، مترجمین: محمص، مریضه و اکبری‌زاده، فاطمه، تهران: انتشارات نظری.
- فروم، هشام (۲۰۰۹). تجلیات الحجاج فی الخطاب النبوی دراسة فی وسائل الإقناع (پایان‌نامه ارشد)، الجمهورية الجزائرية.
- المصلاوی، علی کاظم و توماس المدنی، کریمه (۲۰۱۷ م). استراتجیه الحجاج التواصلي فی عهد امیرالمومنین (ع) الی مالک الأشتر مقاربة تداولية، العراق: موسسه علوم نهج البلاغه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۵ ش)، شرح تازه و جامع بر نهج البلاغه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

تحليل گفتمان استدلال نامه بیست و هفتم نهج البلاغه ... (زهرا احمدی خو و دیگران) ۳۱

Ducrot. O. (1972) Dire et ne pas dire, Herman, Paris.

Ducrot. O. (1980) : Les echelles argumentatives, Minuit, Paris.